

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НАПЕРЕДОДНІ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

У статті аналізуються кризові явища в українській культурі в кінці 80-х на початку 90-х років ХХ століття. Відображено пріоритетні напрямки розвитку української національної культури.

Ключові слова: українська культура, культурне середовище, українська нація, національна свідомість.

Кendus O.

TRENDS IN UKRAINIAN CULTURE BEFORE INDEPENDENCE OF UKRAINE

This article analyzes the crisis in Ukrainian culture in the late 80's early 90-ies of XX century. Reflected the priorities of Ukrainian national culture.

Keywords: Ukrainian culture, the culture medium Ukrainian nation, national consciousness.

Культура – це другий всесвіт, який віками створювався людством. Її розвиток пов'язаний з поступальним розвитком цивілізацій, а сила – в нерозривному зв'язку часів, в тісній спадкоємності думок і почуттів минулих поколінь. Для характеристики стану певної культури науковці часто використовують одне з трьох визначень – відродження, піднесення (розквіт) або криза. Охарактеризувати ситуацію в українській культурі в умовах суспільно-політичних перетворень другої половини 80-х – початку 90-х років ХХ ст. і є метою нашого дослідження.

Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю наукового переосмислення процесів у сфері культури в Україні в період суспільно-історичних трансформацій її політичної системи в кінці 80-х років ХХ століття.

Об'єктом дослідження є основні реалії культурної ситуації напередодні проголошення незалежності українського суспільства.

Значне місце у вивченні культурних процесів на Україні посідають праці І. Дзюби^{1 2 3}, М. Поповича⁴, Ю. Римаренка⁵. Ґрунтовним роботами в галузі культури є дослідження В. Шейко^{6, 7} та ін. Однак, враховуючи те, що вище окреслена проблема не знайшла свого повного висвітлення в сучасних дослідженнях, вона потребує подальшого опрацювання.

Культура є постійно еволюціонуючим організмом, який постійно видозмінюється. Насамперед вона внутрішньодинамічна і розвивається у відповідності з

власною логікою, за своїми внутрішніми законами. Однак її закономірності також розкриваються в історичних віхах та еволюційних змінах, які характеризують сходинки цивілізації. Це фон будь-якої культури, бо вона твориться і утверджується в мінливому і конфліктному світі.

На середину 80-х рр. XX ст. нагромадився комплекс негараздів, які обтяжували та сковували український культурний процес. Лесь Танюк писав: «Становище в якому опинилася українська культура з ласки політиків, ідеологів та економістів, для котрих питання духовності завше було вторинним без перебільшення жахливе, трагічне»⁸. Суспільно-політичні зміни у другій половині 80-их рр. XX ст. чітко відобразили ті негативні явища, що збіднювали природній процес еволюції української культури.

По-перше, радянській соціальній системі вільний розвиток культури був не вигідний, бо справжня культура формувала б вільних творчих людей, які були небезпечними для даної політичної системи. Тому «соціалістична держава активно усувала носіїв небажаної культури, не кажучи вже про руйнацію раніше створеного культурного потенціалу: фізичного знищення величезної кількості пам'яток культури, заборони найціннішої частини літератури та інших видів духовної спадщини, спустошення бібліотек та музеїв»⁹.

По-друге, поступово відходив у небуття підхід до культури з класових позицій, який в рамках марксистської теорії приніс панування ідеологічних оцінок в радянських культурологічних дослідженнях.

По-третє, адміністративно-командна система не виробила механізмів, які б враховували специфічні національні інтереси, а проводила політику, яка заперечувала усе національне, вбачаючи у всьому тільки «націоналістичне спрямування». «Діяльне начальство з превеликою ефективністю використовувало пугало «націоналізму» для винищення національної інтелігенції (в точній аналогії до того, як використовувалася сталінська «теорія» загострення класової боротьби), а в менш криваві часи – для залякування та приборкання всіх, хто висловлював тривогу про стан національної культури»¹⁰.

По-четверте, ще одна проблема розвитку української культури, яка потребувала розв'язання в той час і є, на жаль, не менш гострою і на сьогоднішній день – це її тісний «контакт» з російською. Тогочасну ситуацію в українській культурі І. Дзюба спробував описати через систему трьох концентричних кіл¹¹. Перше коло, найбільшого радіуса, – це вся культурна даність, уся сума фактів, що побутують на Україні або надходять до неї. Друге коло трохи меншого радіуса – це вся культура, яка формується на Україні. І третє, ще менше, – власне українська національна культура. Оскільки жодна культура не існує у вакуумі, специфічним для України є особливе співвідношення величин площ цих кіл і менша чіткість меж поміж ними. І. Дзюба доводив, що в розглядуваний період українська національна культура функціонувала в сусідстві з російською культурою, в оточенні російської культури та діалектичній взаємодії (що включає і співробітництво, і взаємодопомогу, і змагання, і конкуренцію) з нею, в тому числі з російською культурою, яку творить на Україні російське та українське населення¹².

П'яте, світовий досвід доводить, що відродження духовних джерел національної культури – це тільки одне крило, на яке вона повинна опиратися і підноситися. Друге крило – це її енергійна участь у створенні нової світової культури, адже ізоляція від світових процесів завжди буде основою духовного зубожіння. Міра і характер контактів будь-якої культури з культурами інших народів є свідченням її власного рівня розвитку. «Лише піднявшись на світовий рівень, – писав Л. Танюк, –

можемо позбутися комплексу провінційної меншовартості, стати нормальною європейською державою»¹³. Співзвучність даної цитати з роздумами М. Хвильового у публікації «Україна чи Малоросія» трохи більше як півстоліття тому відобразила, що дана проблема знову постала дуже гостро.

Шосте, наука також є важливою сферою національної культури. Сили науковців із усіх республік СРСР великою мірою були сконцентровані в Москві – десь 80 % інтелектуального потенціалу¹⁴. Адже політичне і духовне життя було централізоване. Крім того, наука в переважній більшості була мілітаризована. Основна наукова потужність, найбільші кошти і найдосконаліші наукові структури – все це працювало на військову сферу, і, таким чином, для корисного творчого буття культури втрачалося. Нарешті, значна частина науки, і всієї культури загалом, була підпорядкована обслуговуванню офіційної ідеології, що не вносило чогось живого в культурне і духовне життя, а навпаки, гальмувало його, уніфікувало й отруювало різними фальшивими догмами.

Сьоме, відображенням неоднозначності в культурному середовищі стала ситуація і у сфері вживання української мови. «Нема мовної проблеми як окремої. Є мовна проблема як складова частина проблеми культури, проблеми морального стану суспільства, проблеми національних відносин, проблеми духовного здоров'я і буття народу»¹⁵ – констатував І. Дзюба. Зникне мова – зникне культура як цілісна своєрідна система, створена саме тим народом, який створив мову. Без неї він буде жити іншою культурою. Тому байдужість до мови не таке вже й безпроблемне питання, як може здаватися на перший погляд.

В червні 1986 року проти витіснення з ужитку в школах України української мови виступили відомі письменники – Олесь Гончар, Іван Драч і Сергій Плачинда, а Спілка письменників України утворила комісію для зв'язку з освітніми закладами. Результати роботи комісії говорили самі за себе. За мовою викладання в Українській РСР школи поділялися на три групи – українські, російські та змішані, тобто двомовні. В обласних центрах українських шкіл було 264 (тільки в Івано-Франківську, Львові, Рівному, Тернополі та Ужгороді переважали україномовні), російськомовних – 1 146, змішаних – 154 (з них 88 – у Києві)¹⁶. Причина такої ситуації була в тому, що відповідно до Закону Української РСР від 28 червня 1974 року про народну освіту, батьки або особи, що їх замінюють мали право за бажанням вибирати для дітей школу з відповідною мовою навчання. Це призвело до протиставлення української та російської мов. Як наслідок різко зменшилася кількість шкіл з українською мовою навчання, склалася ситуація, за якої мережа навчальних закладів рідною мовою і віддалено не відповідала національному складові населення. Тому, право вибирати шкільну мову для дітей було необхідним лише для того, щоб тією мовою могла стати не рідна. Як стверджував І. Дзюба – «двомовна атмосфера, в якій жив український народ, двомовна культура життя, праці, побуту перестала бути двомовною і робилася буквально на кожному кроці одномовною, тобто російською. І робилося все це руками всіх рівнів, усіх служб і професій республіканського апарату, де переважна більшість українців, але вихованих не на культурі національній, а на байдужості до рідної мови, на безграмотному суржику і на боязні, що любов до материнської мови може сприйнятись – а це в нас бувало! – як ознака націоналізму»¹⁷.

Для мови все має значення: зібране в багатьох томах лексичне багатство, написані нею книжки, трактати, де аналізуються різні стилі й діалекти, вивчення всіх її пластів, але все це ніщо, якщо мова перестала звучати. «Оті сколихи повітря в устах народу, оті в буквальному розумінні видихнуті слова й думки, мелодії та почування

– ось що найдорожче для кожної мови, ось що посвідчує, що народ має душу свою індивідуальність»¹⁸.

Українська мова опинилася у складному становищі, оскільки скоротилося коло суспільних функцій виконуваних нею. Вона була витіснена з господарських і громадських установ та організацій, з більшості наукових закладів, які суцільно перетворилися на російськомовні. А також українська мова витіснена з галузі матеріального виробництва, технічних наук, і проектно-конструкторських розробок, майже не вживалася у природничих і економічних науках, у медицині та ін. Вона зникла з книговидавничої справи, кіномистецтва, професійного сценічного мистецтва, і, зрештою, зі щоденного вжитку. Скорочувались також години місцевого радіо та телепередач, урізалися тиражі українських видань художньої літератури, падала популярність україномовної періодики та ін. Все це доводять наступні дані, наприклад, попри збільшення загального попиту на літературу, видану національними мовами, починаючи з 1960 року випуск книг українською новою, а також деякими іншими) знизився у півтора-два рази, а суспільствознавчої літератури – ще більше (київське видавництво «Наукова думка» не один десяток років майже не видавало українською мовою і літературу з питань філософії). На початок 1989 року на одного мешканця України припадало лише по 1,9 художньо-літературної книжки рідною мовою, тоді як в Естонії по 11, Латвії та Литві по 9¹⁹.

Показовим може бути й наступний приклад: у загальносоюзному репертуарі на республіканські кіностудії припадало 52 % продукції, а переглядало цю продукцію лише 8 % глядачів. Відбувалось активне витіснення української мови і з театру. Так, з 50 театрів-студій на кінець 80-х рр. лише два україномовні, всі театри музичної комедії російськомовні, із семи Театрів юного глядача, що діяли в той час на Україні україномовний лише Львівський. Навчальні заклади культури, які готували спеціалістів як для професійної сцени, так і для потреб художньої самодіяльності також здебільшого перетворилися на російськомовні. У Київському театральному інституті ім. І. Карпенка-Карого, інституті культури ім. О. Корнійчука та Харківському інституті мистецтва більшість предметів читалася російською мовою²⁰.

Таким чином, в останні десятиріччя існування радянської системи у розвитку національних культур, у тому числі й української, виявились тривожні тенденції. Однак у другій половині 80-х років ХХ століття розпочався процес змін у середовищі української культури. Зокрема, відбувався процес ламання культурних стереотипів, які склалися у попередні десятиріччя: вторинності, сільськості, консервативності та провінціалізму²¹. У чому ж вони проявлялися?

Перший – це стереотип вторинності. Він значною мірою був спричинений радянським літературознавством та мистецтвознавством, коли українських письменників та діячів культури слід було зображати не інакше, як догідливих учнів російських учителів. Другий – стереотип духовного і культурного провінціалізму. Він був зумовлений тим, що заохочувалася і схвалювалася культура не самостійна, а наслідувальна: «На перший план виходили люди не талановиті, люди, які трималися на рабському догоджанні владі. І коли щось з'являлося талановите, то його часто глушили не тільки тому, скажімо, що хтось забороняв, влада переслідувала, – а часом сама оця атмосфера глушила, і часом дуже активно діяли ті люди, які не хотіли допустити до конкуренції, бачили небезпеку для себе в цьому, а інколи навіть і підсвідомо»²².

Ще один стереотип – це стереотип сільськості, уявлення про українську культуру і українське мистецтво як щось сільське за своїм характером і за силами, які їх творять. Однак дивитись на селянську культуру як на щось неповноцінне

жодному разі не можна. Те, що культура, будь-якої нації, бере початок з селянської лише збагачує її та відокремлює від інших. Це та культура, яка народилася із світопочування, із життєдіяльності, із форм організації побуту людей, які живуть і працюють на землі, в природі, і в яких є взаєморозуміння із природою. Однак, варто зазначити, що не завжди українська культура була переважно сільською культурою навіть у минулому. Якщо взяти XVI-XVII століття, то на цей час вона якраз великою мірою була міською – її формували міські релігійні братства, міська світська та культурна забудова та ін. Але XIX століття – це період занепаду міської культури, і от саме тоді українська культура, література зокрема, стає в основному сільською. А вже наприкінці XIX ст. українська література починає звертатися до теми інтелігенції, робітництва. І ще один період коли наша культура орієнтувалася переважно на місто – це були 20-ті роки XX століття.

І останній стереотип – це стереотип консервативності. Вважалося, що українська культура консервативна, що вона спирається на традиційні форми і дуже не любить форм модерних, що не закладений в ній потяг до шукань і експериментаторства. Цей стереотип, на перший погляд, знаходить підтвердження в тому як часто в нас переслідувались всякі новаторські шукання, як придушувались таланти, що виходили за межі загальнодоступного і загальноприйнятого²³. Але це насправді не якість української культури, а це результат умов, в яких вона існувала.

Всі вищезазначені стереотипи і не тільки вони призводили до зниження інтересу народу до своєї духовної спадщини, духовного життя в цілому, адже рівень духовності, моральності в суспільстві якнайтісніше пов'язаний з рівнем культури.

Ставлячи питання про мету відродження української культури, треба ясно усвідомлювати, що відповідь на нього буде одночасно і ствердженням або запереченням наявності української нації як суспільного феномена. Культура повинна наближатися до особистості, до людини, до індивідуального світосприймання, в цьому процесі дуже суттєвим є фактор національної самосвідомості, яка займає одне з домінуючих положень у фарватері людських цінностей.

Перебудова фактично повернула українській нації можливість згадати про те, що вона існує не тільки як певна частина «радянського народу», а як окрема історична єдність, що може в змаганнях за розвій світової цивілізації претендувати на роль рівноправного учасника.

Тому, для відродження української культури визначалися декілька пріоритетних напрямків її розвитку. Найперше, український народ повинен був отримати знання про свою справжню історію, адже без історичної пам'яті немає народу. Народ із фальсифікованою історичною пам'яттю має фальсифіковану мораль, особливістю якої є пріоритет особистості як біологічної істоти, зведення історичної ретроспективи і перспективи тільки до потреб сьогодення. Також, одним із першочергових завдань було також піднесення престижу української мови, того «станового хребта національної культури»²⁴. Мовно-культурна практика потребувала видання й перевидання книжок, в яких розкривалася одна із головних функцій мови – бути знаряддям відтворення своєрідності способу життя народу, національного характеру і особливостей світовідчуття. Багато людей не усвідомлюють, що мова — це не лише засіб комунікації, а й спосіб мислення, живе тіло національної культури, нормальне функціонування якого забезпечує її духовні злети. «Говорити про відродження національної культури без відродження національної мови — все одно, що пробувати перетворити пустелю на квітучий сад без води»²⁵.

Крім того, пропонувалося систематизоване видання матеріалів дискусій, які тривали протягом XIX і XX століття, про українську історію, її культуру, про можли-

вість чи неможливість, потрібність чи непотрібність української мови і самостійність української літератури. А також необхідним було видання актів царської цензури, урядових постанов, спрямованих проти розвитку української мови і культури, а також інших офіційних документів, що засвідчують, за яких історичних обставин вони приймалися. Оскільки про українську культуру в світі знали ще дуже мало, необхідно було віднайти можливості її входження в міжнародний культурний контекст.

Отже, незаперечним є одне: українська культура через цілий ряд історичних обставин опинилася позаду в своєму розвитку від багатьох інших національних культур. Щоб зрівнятися з передовими націями, українці повинні насамперед усвідомити, що престиж їхньої культури, а отже і матеріальний, і духовний добробут нації залежить від них самих.

На сторінках періодичних видань пропонувалося чимало програм і концепцій відродження і розвитку української культури. Але виглядають вони як перелік окремим заходів чи скоріше вимог до уряду. Наукова концепція української культури могла б виникнути в результаті всебічного, комплексного, неупередженого вивчення історії культури та її сучасного стану й слугувати певним орієнтиром як для навчального процесу, виховання молоді, так і для осмислення феномена української культури у світовому контексті.

У другій половині XX століття країни Заходу проходять через постмодернізм у культурі, а Україна тих процесів і впливів була штучно позбавлена через тиск пануючої ідеології, яка допускала лише один соціалістичний реалізм. Постмодернізм визначає сукупність культурних явищ, зокрема творів мистецтва й архітектури, побутових форм та поглядів, об'єднаних такими рисами, як: відчуття, що суб'єкт перебуває вже «після історії» – в часі не процесуальному, зорієнтованому на наближення до якоїсь мети, а просто в теперішньому; скептичність до будь-яких пояснювальних систем, ідеологій, понять; постійна усвідомленість відносності тверджень; іронія, підкресленість нестабільності й умовності всіх значень; змішування жанрів, рівнів мовлення, високої і популярної культури²⁶. З огляду на ці риси культура України періоду кінця 80-х початку 90-х років XX століття лише прямувала до постмодерну.

Отже, українська культура напередодні проголошення незалежності характеризувалася неоднозначними тенденціями: в період застою вона знаходилася у кризі, що було відбитком загальної кризи суспільства. Ця криза проявлялась у: нищенні національних форм і змісту; русифікації, витисканні української мови; пануванні лише одного методу – соціалістичного реалізму; продукуванні її неповноти тощо. Перебудова поклала початок докорінній зміні ситуації в культурі, а саме: відкрила шлях до деідеологізації та повернення забутих імен; створила передумови для створення концепції розвитку української культури та відновлення її самотності; сприяла появі нових видів і жанрів мистецтва, які раніше були неможливі. Однак, лише здобуття власної держави, відкривало широкий шлях для розвитку власної культури.

Таким чином, суспільно-політичні зміни у другій половині 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. активізували процес зростання національної свідомості української нації. Прийшло усвідомлення того, що вона існує як окрема історична єдність, що може претендувати на роль рівноправного учасника світової цивілізації. Тому, усунення вище викладених негативних процесів, що були притаманними українській культурі в цей короткий, але значимий відрізок історичного буття автоматично відображало ствердження наявності української нації як суспільного феномена та її відродження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Дзюба І. Між культурою і політикою / Національний ун-т "Києво-Могилянська академія". – Київ: Сфера, 1998. – 374 с.
- ² Дзюба І. Історія наша триває // Золоті ворота. – 1991. – №1. – С. 3-11.
- ³ Дзюба І. В обороні людини й народу // Сучасність. – 1989. – № 11. – С. 92-117.
- ⁴ Попович М. Нариси історії культури України. – К.: Артк, 1998 – 728 с.
- ⁵ Римаренко Ю. Національний розвій України: проблеми і перспективи. – К.: Юрінком, 1995. – 272 с.
- ⁶ Шейко В. Культура. Цивілізація. Глобалізація. Кінець ХІХ – початок ХХІ ст. В 2 т. – Харків: Основа, 2001.- Т.1. – 518 с.; Т.2. – 398 с.
- ⁷ Шейко В., Тишевська Л. Історія української художньої культури. – Харків: Регіон-інформ, 2003. – 178 с.
- ⁸ Танюк Л. Щоб не залізи знову на дерево// Українська культура. – 1991. № 1. – С.10.
- ⁹ Тарасов О. Культура-наука-ідеологія: уроки недавньої історії // Культура і перебудова: діалектика духовних процесів. Частина 1. – Львів, 1990. – С.11.
- ¹⁰ Дзюба І. В обороні людини й народу // Сучасність. – 1989. – № 11. – С.98.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Там само.
- ¹³ Танюк Л. Щоб не залізи знову на дерево// Українська культура. – 1991. № 1. – С.11.
- ¹⁴ Там само. – С.15.
- ¹⁵ Дзюба І. В обороні людини й народу // Сучасність. – 1989. – № 11. – С. 98.
- ¹⁶ Матеріали з червневого пленуму (1987) Спілки письменників України // Сучасність. –1987. – №9 – С. 99.
- ¹⁷ Дзюба І. Історія наша триває // Золоті ворота. – 1991. – №1. – С.11.
- ¹⁸ Кобко Р. Розвиток національних культур: діалектика інтернаціоналізації і суверенітету // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – №7. – С. 15.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само. – С.17.
- ²¹ Quo vadis, Україно. Матеріали третьої (зимової) сесії Міжнародної школи україністики (Київ, січень,1992) / Упоряд. та авт. вступу Остап І. І. – Одеса: Маяк, – 1992. – С.30.
- ²² Дзюба І. В обороні людини й народу // Сучасність. – 1989. – № 11. – С. 108.
- ²³ Quo vadis, Україно. Матеріали третьої (зимової) сесії Міжнародної школи україністики (Київ, січень,1992) / Упоряд. та авт. вступу Остап І. І. – Одеса: Маяк, – 1992. – С.66.
- ²⁴ Дзюба І. Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність // Сучасність. – 1988. – №9. – С.98.
- ²⁵ Гончаренко М. Відродження...// Українська культура. – 1991. – №9. – С.27.
- ²⁶ Павлишин М. Українська культура з погляду постмодернізму // Сучасність. – №5. – С. 124.